

Kijowski, Jerzy

Dzieje Ostrołęki na tle historii powiatu (do 1944 r.)

Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego 15, 13-36

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

***

z historii regionu

***

Jerzy Kijowski

Dzieje Ostrołęki na tle historii powiatu (do 1944 r.)

Poniższy artykuł ukazuje wydarzenia w mieście, poczynając od jego początków aż do zakończenia II wojny światowej. Naniesione są one na historię powiatu, który zresztą powstał najprawdopodobniej mniej więcej w tym samym czasie co Ostrołęka. Publikacja w niewielkim stopniu opiera się na badaniach źródłowych autora, natomiast szeroko wykorzystuje publikacje, które ukazały się w ostatnim okresie. Dzięki temu jest on niejako „konkurencyjny” w stosunku do monografii Ostrołęki pióra Zofii Niedziałkowskiej, której praca wydana została ponad 20 lat temu¹. Moim zamiarem nie było, rzecz jasna, opracowywanie nowej historii miasta, lecz bardzo skróconego zarysu jego dziejów, z uwzględnieniem najnowszych wyników badań. Między innymi w artykule wykorzystane zostały prace dotyczące pradziejów Ostrołęki², średniowiecza³, czasów nowożytnych i najnowszych⁴.

Nieco inaczej wygląda historia powiatu, a raczej w ogóle „nie wygląda”, jak dotychczas bowiem nie ma pełnego opracowania dziejów powiatu ostrołęckiego. Stosunkowo duży fragment jego historii zawiera praca Janu-

sza Gołoty "Ostrołęka. Miasto i powiat w okresie międzywojennym". Ciekawych informacji o północnej części powiatu dostarcza publikacja Zofii Niedziałkowskiej "Puszcza Zielona. Bory ostrołęckie"⁵, a o południowej monografie dwóch gmin: Rzekunia Jerzego Dziewirskiego⁶ i Czerwina Jana Boguskiego⁷

Ostrołęka, której nazwa jest ściśle związana z właściwościami topograficznymi najbliższego terenu (ostre łąki nadrzeczne) powstała na lewym brzegu środkowego biegu Narwi. Najstarsze ślady pobytu człowieka w okolicach Ostrołęki odnoszą się do epoki schyłkowego paleolitu (kultura świderska). Prowadzone w okresie międzywojennym badania prof. Ludwika Sawickiego zaowocowały znalezieniem w Ostrołęce i najbliższej okolicy licznych ciekawych zabytków z tego okresu m.in. urn, narzędzi krzemienych i skorup glinianych⁸. Potwierdzają to badania współczesne. Przeprowadzone na początku lat osiemdziesiątych badania powierzchniowe realizowane w ramach programu "Archeologiczne Zdjęcie Polski" kierowane przez prof. Waldemara Chmielewskiego z Uniwersytetu Warszawskiego⁹ i badania weryfikacyjne z początku lat dziewięćdziesiątych doprowadziły do odkrycia ponad stu stanowisk, z tego 24 z krzemienym materiałem mezolitycznym (dominujące materiały kultury janisławickiej), 32 z materiałem neolitycznym (głównie tzw. neolit leśny - kultura ceramiki grzebykowo-dółkowej i nemejska) i 46 z epoki brązu (kultura trzciniecka i łużycka)¹⁰.

Najprawdopodobniej w XI wieku (według Mariana Majki)¹¹ lub na początku XII (według Ewy Kawalkowej)¹² nad Narwią naprzeciwko ujścia Omulwi, na małej wysepce, powstała osada a następnie gród będący ośrodkiem administracyjno-obronnym, strzegącym przeprawy przez rzekę. Potwierdzają to badania archeologiczne prowadzone na tym terenie przez L. Sawickiego z lat 1914 i 1920¹³, a następnie Mariana Majkę w latach 1976-1980, 1984 i 1991¹⁴.

Niemożliwa do ustalenia jest dokładna data utworzenia osady u ujścia Omulwi. Zdaniem ostrołęckiej archeolog Ewy Kawalkowej za najbardziej prawdopodobny należy przyjąć przełom XII i XIII wieku¹⁵. W tym też czasie lub nieco wcześniej powstały inne osady na tym terenie m.in. w Sypniewie, Kolnie, Nowogrodzie, Łomży, Tykocinie, Makowie i Dylewie¹⁶.

Po śmierci Kazimierza Sprawiedliwego w 1194 r. zarządcą Mazowsza w imieniu małoletnich synów księcia był wojewoda Krystyn sprawujący swój urząd do 1217 r. On to prawdopodobnie wybudował pierwszy gród pod Ostrołęką z przylegającą do niego osadą przygodową¹⁷. Głównym celem tego grodu było strzeżenie Północno-Wschodniego Mazowsza przed najaz-

dami Prusów i Jaćwingów. Po zniszczeniach w wyniku najazdu Litwinów został ponownie przebudowany i zasiedlony funkcjonując, najprawdopodobniej z przerwami, po dwóch co najmniej wielkich pożarach, aż do drugiej połowy XIV wieku¹⁸. Równocześnie w XIII lub około połowy XIV wieku o kilometr niżej nad Narwią przy ujściu nie istniejącej już dziś rzeczki Chachluzy powstała osada targowa, która dała początek przyszłemu miastu¹⁹. Było to bardzo dogodne miejsce do założenia osady przy przeprawie rzecznej, na równinie, i na szlaku handlowym z Mazowsza na Ruś przez Łomżę i Wiznę. Miała ona charakter targowy i obejmowała tereny wokół późniejszego rynku i kościoła farnego²⁰.

Kiedy dokładnie nadane zostały prawa miejskie Ostrołęce oraz kiedy powstał powiat ostrołęcki nie wiadomo. Pierwsze określenie Ostrołęki jako miasta pochodzi z 1373 r. Wówczas to 12 maja w Wyszogrodzie książę mazowiecki Siemowit III wydał przywilej na wójtostwo ostrołęckie, w którym to akcie Ostrołęka określona została mianem miasta. Ponieważ pierwotny przywilej lokacyjny dla Ostrołęki nie zachował się, najstarszym jest więc wyżej wspomniany przywilej wójtowski²¹. Przyjmuje się tę datę jako akt lokacyjny miasta na prawie chełmińskim, podczas gdy wcześniej istniało ono na mocy prawa książęcego. Zdaniem Jerzego Wiśniewskiego dopiero wówczas rozpoczęto zakładanie miasta Ostrołęki, która początkowo nie miała pełnych praw miejskich²². Ze względu na dogodne położenie na skrzyżowaniu drogi wodnej ze szlakiem handlowym z Mazowsza do Prus i na Litwę miasto szybko nabierało coraz większego znaczenia. Ponownie z nazwą Ostrołęki spotykamy się sześć lat później w dokumencie Siemowita III, który dzieląc w 1379 r. swe posiadłości między synów Siemowita i Janusza nadał Januszowi²³ kilka ziem oraz Ostrołękę i Nowogród. W trzy lata później pierwszy wójt ostrołęcki Światosław Roma sprzedał wójtostwo szlachcicowi Tomaszowi z Siedmiwłók za 17 kop groszy, który to akt potwierdził książę Janusz w Ciechanowie²⁴. Z osobą księcia Janusza wiąże się powstanie parafii w Ostrołęce. Tradycyjnie łączone jest to z rokiem 1399 kiedy to został ufundowany przez księcia kościół parafialny wyposażony we włókę ziemi, co wcale nie oznacza, iż nie było wcześniejszych prób stworzenia w Ostrołęce ośrodka osadniczego z kościołem-kaplicą²⁵. Najprawdopodobniej już od połowy XIV wieku istniał w Ostrołęce drewniany kościół pw. św. Mikołaja oraz cmentarz²⁶. Parafia ostrołęcka była bardzo rozległa i graniczyła od wschodu z parafią w Nowogrodzie, od południa z parafią w Sieluniu, a na północy z Krzyżakami. Nadanie przez księcia Janusza I w 1393 r. 80 włók ziemi w Białobrzegach nad Omulwią rycerzowi Albrechtowi²⁷ (dziś znajdują się tam miejscowości Białobrzeg Blizszy i Bia-

łobrzeg Dalszy) oraz inne kolejne nadania zapoczątkowały osadnictwo szlacheckie nad tą rzeką²⁸.

Także w końcu XIV wieku powstał powiat ostrołęcki²⁹. Kiedy jednak - dokładnie nie wiadomo. Znany jest podział Mazowsza z pierwszej połowy XV w. na trzy województwa (rawskie, płockie i mazowieckie), 15 ziem i 40 powiatów. Największym spośród nich było województwo mazowieckie zajmujące obszar ponad 20 tysięcy km² i obejmujące 8 ziem i 26 powiatów. Ziemia łomżyńska dzieliła się na 4 powiaty: łomżyński, nowogrodzki (wkrótce zastąpił go kolneński), zambrowski i ostrołęcki (zapisany w księgach z datą 1445 r.). Obszar powiatu ostrołęckiego wynosił ok. 1500 km² i graniczył od północy z Prusami, od wschodu z powiatem kolneńskim i łomżyńskim, od południa z ziemią nurską, a od zachodu z ziemią różańską i ciechanowską. Zdecydowanie przeważały granice naturalne, przede wszystkim rzeki Szkwa, Orz, Narew i Omulew. "Granica południowa z ziemią Nurską - tak pisał o tych granicach znany badacz-regionalista Zygmunt Gloger w swej publikacji <Dawna ziemia łomżyńska> - biegła koło Skarżyna i Drogoszewa z rzeczką Broczkiem, a od wsi Przędziecka suchym łądem na zachód ku źródłom rzeki Orz, w dawnych dokumentach pisanej Horz. Orz na całej swojej siedmio-milowej długości aż do ujścia w Narew (poniżej Różana) rozdzielał te dwie ziemie a parafie: Goworowska, Czerwińska i Lubotyńska, które przecinał po połowie, do Ziemi Łomżyńskiej i Nurskiej należały. Od zachodu Narew na przestrzeni mil kilku powyżej ujścia Orzu odgraniczała Ziemię Łomżyńską od Różańskiej a następnie granica z Ziemią Różańską i Ciechanowską porzucała prawy brzeg Narwi biegnąc na północ w okolice Myszyńca ku Prusom"³⁰.

Utworzenie powiatów wiązało się ze wzrostem liczby szlachty w ziemi łomżyńskiej i potrzebą powołania nowych miejsc sprawowania sądów. Do niedawna uważano, że to właśnie rok 1445 jest datą powstania powiatu ostrołęckiego. Pisali o tym m.in. Adam Wolff i Jerzy Wiśniewski³¹. Ostatnie badania łomżyńskiego historyka Czesława Brodzickiego przesuwają tę datę o ponad pół wieku wstecz. "Pierwsze określenie powiatu ostrołęckiego - pisze w wydanej w 1999 r. publikacji <Ziemia Łomżyńska> - pochodzi z 1393 r. kiedy to książę Janusz I w Ciechanowie nadał trzem swoim synom Mirosławowi, Janowi i Pawłowi 30 włók w puszczy Dylewice, określając jej położenie właśnie w tym powiecie"³².

Najstarszymi miejscowościami w powiecie ostrołęckim były: Borawe, Rębisze (XI wiek), Grodzisk (XII w.), Dylewo, Goworowo, Kamianka, Lipianka, Jawory Stare, Żabino (dziś Żabin), (XIII w.), Białobrzeg, Chrostowo, Czarnowo, Kleczkowo, Kruszewo, Łączyn, Opęchowo, Susk, Piski

i Zochy (XIV w.)³³. Poza Dylewem i Białobrzegiem były to wszystko miejscowości znajdujące się na lewym brzegu Narwi, w południowej części powiatu.

Wielkie znaczenie dla rozwoju miasta miał przywilej nadany przez księcia Janusza I w 1427 r. w Warszawie. Było to faktyczne nadanie prawa miejskiego chełmińskiego, na mocy którego miasto uzyskało uprawnienia sędownicze, zgodę na budowę wagi, łaźni i postrzygalni sukna oraz odbywanie dwóch jarmarków w roku³⁴. Liczne nadania szlachcie dużych obszarów ziemi, szczególnie nad Omulwią, zapoczątkowało osadnictwo na skraju Puszczy Zielonej. Dogodne warunki do rozwoju miasta stwarzało położenie Ostrołęki nad Narwią, w miejscu zetknięcia się terenów rolniczych i leśnych, na szlaku drogi lądowej łączącej Wilno z Warszawą.

Od 1373 r. władze w mieście spawował, zależny od księcia, dziedziczny wójt wykonujący wraz z ławnikami funkcje sędownicze i administracyjne. W drugiej połowie wieku XV w Ostrołęce powstał samorząd miejski, składający się z Rady Miejskiej, burmistrza i rajców, który przejął od wójta część spraw administracyjnych, porządkowych i sądowych. Po zawarciu II pokoju toruńskiego (1466 r.) i powrocie Pomorza Gdańskiego do Polski ożywił się handel morski, a Narwią i Wisłą splawiano różnorodne towary głównie zboże i drewno. Najprawdopodobniej od początku XV wieku istniała w Ostrołęce szkoła, a na Uniwersytecie Jagiellońskim pojawili się pierwsi studenci z naszego miasta³⁵.

W XVI w. Ostrołęka, wraz z resztą Księstwa Mazowieckiego, została włączona do Korony. Zapoczątkowało to blisko 40-letni okres świetności miasta. W tym okresie Ostrołęka zyskała rangę ważnego centrum handlowo-administracyjnego. Rozwinęło się rzemiosło. Jako pierwszy ustanowiony został w 1502 r. cech szewców³⁶, a następnie m.in. cechy piwowarów i rybaków. W połowie tego wieku Ostrołęka stała się ośrodkiem starostwa niegrodowego oddanego w dożywocie królowej Bonie, która otoczyła miasto swą opieką. W 1564 r. miasto przeżyło kataklizm morowego powietrza i pożar.

Po włączeniu do Królestwa ostatniej części Mazowsza Puszcza Zielona wraz z całym powiatem ostrołęckim weszła w skład ziemi łomżyńskiej. Stanowiąc dobra królewskie czyli tzw. królewszczyznę obszary te rządzone były przez starostę niegrodowego podlegającego staroście grodowemu w Łomży. O ile część południowa powiatu, zamieszkała przez drobną szlachtę i posiadająca dobre gleby, stanowiła tereny rolnicze, to w części północnej rozciągały się lasy, głównie iglaste. Do końca wieku XVI Puszcza Zieloną, zwaną popularnie Zagajnicą, zamieszkiwali przede wszystkim

bartnicy, smolarze, rudnicy, rybacy i myśliwi. Było to osadnictwo sezonowe. Stałej ludności było bardzo niewiele³⁷. Uprzywilejowaną pozycję zajmowało bartnictwo. Opierało się ono o prawo bartne opracowane przez Stanisława Skrodzkiego w 1616 r., zatwierdzone następnie przez króla Zygmunta III. "Wszędzie w tych prawach widzimy ducha wspólnoty i równości - stwierdził wybitny badacz Kurpiowszczyzny Adam Chętnik - widzimy solidarność gromadzką. (...) Cechy te właściwe gminowładztwu ludowemu, mogły się rozwinąć i dlatego jeszcze na Kurpiach, że był to żywiol jednolity, nie podzielony na stany ani klasy"³⁸. Druga połowa XVII wieku była okresem przełomowym dla osadnictwa na Kurpiach. Do Puszczy napłynęło wówczas wiele ludności, która szukała tam schronienia w czasie licznych w tym okresie wojen oraz uciekała przed coraz bardziej ciężącą pańszczyzną. W 1650 r. powstała osada Myszyniec, której początek dała misja jezuita utworzona w celu powstrzymania protestantyzmu płynącego z Prus Wschodnich. Wybudowana tam została najpierw kaplica, potem drewniany kościół, organizowane były, zgodnie z przywilejami królewskimi, jarmarki, osiedlali się rzemieślnicy. Stopniowo malała rola bartnictwa a wzrastało znaczenie rolnictwa. "Dzierżawcy tameczni nie małe nowe osiadłości zakładali, - czytamy w doniesieniu posłów ostrołęckich i łomżyńskich z 1670 r. - w których nie tylko rolnicy i gospodarze z bydłem i końmi mieszkając, agriculturam exercent, ale i różni rzemieślnicy tamże swoje odpracowują rzemiosła, przy tym w budach smołowych i pachowych nie mało ludzi mieszkając także się rolą bawią"³⁹.

Zupełnie inaczej wyglądała południowa część powiatu ostrołęckiego. Ziemie były tu znacznie lepsze, lasów mniej, dobrze rozwijało się rolnictwo, a tereny te zamieszkiwała drobna szlachta. Byli więc tu m.in.: Bobińscy (od Bobina), Chelstowscy (od Chelst), Ciszkowscy (od Cisku), Damięccy (od Damięt), Opęchowscy (od Opęchowa), Kleczkowscy (od Kleczkowa), Zebrowscy (od Zeber) czy też Ogonowscy (od Ogonów). Nosili oni herby godne najznakomitszych rycerzy polskich - Grzymała, Jastrzebiec, Leliwa, Trzaska, Rawicz, Ogończyk, Lubicz, Radwan i Bończa).

Niezwykle trudnym okresem dla Ostrołęki był XVII wiek. Przyniósł on liczne epidemie, dotkliwe w skutkach przemarsze i postoje wojsk oraz kontrybucje związane z wojnami, jakie wówczas prowadziła Polska. Schyłek epoki saskiej i początek stanisławowskiej czyli połowa XVIII wieku były korzystne dla Ostrołęki. August III, a następnie Stanisław August Poniatowski potwierdzili dekrety Bony i przywileje cechowe co wpłynęło na ożywienie rzemiosła i handlu. Lustracja z 1777 r. wykazała, że Ostrołęka była, podobnie jak w XVII wieku najludniejszym miastem ziemi łomżyńskiej licząc

279 domów i 1674 mieszkańców, a np. Łomża odpowiednio 178 i 1068. Przeprowadzonych zostało szereg ważnych inwestycji m.in. zbudowano nowy most, usypano kilkusetmetrową groblę, wybrukowano kilka ulic i wyremontowano szereg budynków miejskich i prywatnych. Na czele władz miasta stanął prezydent⁴⁰.

W tym czasie Ostrołęka kilkakrotnie trafiła na karty politycznej historii Polski. Podczas konfederacji barskiej 3 sierpnia 1769 r. wracający wraz ze swym bratem Franciszkiem ze zwycięskiej wyprawy na Litwę Kazimierz Pułaski wybrany został przez obradującą w Ostrołęce szlachtę ziemi łomżyńskiej marszałkiem tej ziemi.

Podczas Sejmu 4-letniego przedstawiciele mieszczan ostrołęckich brali czynny udział we wszystkich ważniejszych wydarzeniach. Uczestniczyli w zjeździe delegatów miast królewskich oraz w słynnej "czarnej procesji" w Warszawie, jak też w zjeździe delegatów mazowieckich miast królewskich. W 1793 r. w Ostrołęce stacjonował sztab 1. Wielkopolskiej Brygady Kawalerii Narodowej dowodzonej przez brygadiera Antoniego Madalińskiego. Na jego rozkaz zagrożona redukcją brygada wyruszyła 12 marca 1794 r. w kierunku Krakowa dając tym hasło do wybuchu powstania kościuszkowskiego⁴¹. Przez pół roku miasto stawiało opór wojskom pruskim. Po upadku insurekcji i trzecim rozbiórce Polski tereny Mazowsza znalazły się pod zaborem pruskim. Utworzona została prowincja Prusy Nowoschodnie (Neuostpreussen) składająca się z dwóch departamentów: białostockiego i płockiego. Departament płocki liczył sześć powiatów: lipnowski, płocki, przasnysko-pułtuski, wyszogrodzki i ostrołęcki. W skład powiatu ostrołęckiego wchodziły trzy dawne powiaty; ostrołęcki, ostrowski i nurski. W nowych powiatach utrzymano podział na parafie istniejący jeszcze w okresie administracji polskiej. Uwzględniono też ilość dymów i liczbę mieszkańców tak, aby nowopowstałe powiaty były mniej więcej równej wielkości. Powiat ostrołęcki liczył 8572 dymy i 51.432 mieszkańców. Na mocy układu tylżyckiego (1807 r.) powiat ostrołęcki wszedł do Księstwa Warszawskiego w departamencie płockim. W 1815 r. w Królestwie Polskim wprowadzono podział na województwa powracając w nazewnictwie do Polski przedrozbiorowej, natomiast ich obszar pozostał niezmienny w stosunku do departamentów z czasów Księstwa Warszawskiego. W ramach województw utworzono nową jednostkę administracyjną pod nawą obwodu obejmującego od jednego do trzech powiatów. W województwie płockim było sześć obwodów każdy liczący jeden powiat: lipnowski, mławski, płocki, przasnyski, pułtuski i ostrołęcki. Nazwę powiatu zachowano dla okręgów wyborczych, na których sejmiki szlacheckie wybierały posłów na sejm.

Ostrołęka leżąca przy trakcie warszawsko-petersburkim uzyskiwała korzystne warunki rozwoju gospodarczego. W 1826 r. liczyła wraz z przedmieściami 316 domów i 2562 mieszkańców w tym 489 Żydów⁴². Działało w niej 180 rzemieślników, w tym najwięcej (bo aż 52) z branży spożywczej oraz pięć większych warsztatów (2 płóciennicze, 2 farbiarskie i bursztyniarski)⁴³. W związku z projektami uprzemysłowienia kraju i budową Kanału Augustowskiego rozpoczęto w Ostrołęce na prawym brzegu Narwi budowę manufaktury płóciennie-bawełnianej. Powstała tam wówczas osada zwana Nowym Miastem. Wybudowano także we wsi Siedliska nową cegielnię. Miasto w ciągu kilku lat zmieniło swój wygląd. Przybyło w nim wiele nowych budynków m.in. neoklasycystyczny ratusz, budynek poczty, dom rządowy dla Komisji Obwodowej i kilka prywatnych kamieniczek.

Perspektywy rozwoju gospodarczego Ostrołęki zostały przekreślone 26 maja 1831 r. w wyniku bitwy powstańczych wojsk polskich z armią rosyjską. Odwrotowy bój Polaków dowodzonych przez gen. Jana Skrzyneckiego z Rosjanami pod dowództwem feldmarszałka Iwana Dybicza zakończył się naszą przegraną, co przesądziło de facto o klęsce powstania listopadowego. W toku walk miasto zostało bardzo zniszczone. Ucierpiał Rynek i północno-wschodnia część miasta, jak też nowa osada fabryczna, która już nigdy nie została odbudowana⁴⁴. Zmniejszeniu, i to aż do 1666 mieszkańców, uległa liczba mieszkańców, głównie w wyniku epidemii cholery.

Po upadku powstania listopadowego rząd rosyjski rozpoczął stopniową likwidację odrębności Królestwa Polskiego m.in. poprzez zmianę nazw urzędów i okręgów administracyjnych. Województwa przemianowano na gubernie, obwody na powiaty a powiaty na okręgi. Gubernia płocka, w składzie której znajdował się powiat ostrołęcki, pozostała w niezmiennych granicach. W 1866 r. dokonany został nowy podział administracyjny unifikujący ziemie polskie z Cesarstwem. Wprowadzono dziesięć guberni (w miejsce dotychczas istniejących pięciu), zwiększono także liczbę powiatów dzieląc je na utworzone w 1864 r. gminy w miejsce dotychczasowego podziału na parafie. W składzie nowoutworzonej guberni łomżyńskiej znalazło się 8 powiatów: kolneński, łomżyński, makowski, ostrołęcki, ostrowski, pułtuski, szczuczyński i mazowiecki. Powiat ostrołęcki liczył dwa miasta: Ostrołęka i Myszyniec (w 1869 r. przemianowany na osadę) i 11 gmin wiejskich: Czerwin, Goworowo, Nakły, Nasiadki, Ostrołęka, Piski, Rzekuń, Stary Myszyniec, Szczawin, Troszyn i Wach. Podczas I wojny światowej Niemcy zmniejszyli liczbę powiatów wiejskich w jeneral-gubernatorstwie warszawskim. Do dawnego podziału powróciła Rada Regencyjna w 1918 r. a następnie Rada Ministrów niepodległej znów Polski w sierpniu 1919 r.

Na przełomie XIX i XX wieku nastąpiło ożywienie gospodarcze i polityczne miasta. Ostrołęka uzyskała połączenie kolejowe z Warszawą i Białymstokiem. Powstał młyn wodny na Omulwi i, słynący ze swych wyrobów, zakład bursztyński. Zbudowane zostały koszary, w których stacjonowały trzy pułki piechoty rosyjskiej⁴⁵, wzniesiono również fortyfikacje ziemne. Mimo postępującej rusyfikacji miasta ożywiło się życie gospodarcze i społeczno-polityczne. W końcu 1913 r. Ostrołęka wraz przedmieściami liczyła 13500 ludności w tym 7000 Żydów. Chociaż zabudowana była w większości domami i domkami drewnianymi, przeważnie parterowymi, to jednak od przełomu wieków przybyło w niej sporo kamieniczek murowanych przeważnie na Rynku i w jego bezpośrednim sąsiedztwie.

Podczas I wojny światowej miasto zostało zniszczone w 85-90% i w sensie materialnym przestało niemal istnieć. W dniu 11 listopada 1918 r. mieszkańcy Ostrołęki rozbroili żołnierzy niemieckich. Miasto weszło w skład powiatu ostrołęckiego, który zachował dawny zaborowy kształt i przez prawie cały okres międzywojenny należał do województwa białostockiego⁴⁶. Jego powierzchnia w latach 1918-1931 wynosiła 1632,5 km². W jego skład wchodziło miasto Ostrołęka i 11 gmin⁴⁷. W 1931 r. po rozwiązaniu powiatu kolneńskiego powiat ostrołęcki powiększył się o trzy nowe gminy (Gawrychy, Łyse, Turośl) i o prawie 500 km² osiągając 2 281 km² co stanowiło około 7% powierzchni województwa białostockiego. W powiecie znajdowało się w 1921 r. 325 miejscowości, w tym jedno miasto tj. Ostrołęka i 324 wsie, z czego 3 (Myszyniec, Goworowo, Czerwin) jako tzw. osady miejskie.

Charakterystyczną cechą powiatu był niski areal gruntów rolnych, które zajmowały niewiele ponad 1/3 obszaru (38,8%) oraz stosunkowo duży areal łąk i pastwisk (24,1%) i lasów (20,6%)⁴⁸. Poważnym utrudnieniem dla rolnictwa ostrołęckiego była szachownica gruntów (mimo prowadzenia przed I wojną światową i w okresie międzywojennym prac regulacyjnych). W powiecie dominowały gospodarstwa średniej wielkości (5-20 ha), których było 62,6% ogólnej liczby gospodarstw, następnie do 5 ha (30,5%). Wielka własność ziemską znajdowała się wyłącznie w południowej części powiatu i stanowiło ją 20 majątków z czego ponad połowa w gminie Goworowo⁴⁹.

Według pierwszego powszechnego spisu ludności z 30 września 1921 r. ludność powiatu wynosiła 73.836 osób, co plasowało powiat na 8. miejscu w województwie (około 5,6% ogółu mieszkańców). Ostrołęka liczyła (łącznie z przedmieściami) 9145 osób (około 13.500 w roku 1913). Około 63% spośród nich (5754 osoby) było wyznania rzymsko-katolickiego (w zasadzie Polacy), a około 37% (3352 osoby) wyznania mojżeszowego (czyli Żydzi).

Oprócz tych dwóch głównych grup wyznaniowo - narodowych mieszkało w Ostrołęce 21 ewangelików (przeważnie Niemcy), 18 prawosławnych (głównie Rosjanie).⁵⁰

Pierwsze dwa lata po odzyskaniu niepodległości dla mieszkańców Ostrołęki to okres zabiegów o stworzenie podstawowych warunków egzystencji⁵¹. Odradzające się życie przerwała wojna polsko-bolszewicka. Od 7 do 24 sierpnia Ostrołęka opanowana była przez władze radzieckie, które powołały Tymczasowy Komitet Rewolucyjny i Milicję Ludową⁵². Działalność władz miejskich w latach 1921-1926 zmierzała do jak najszybszego zlikwidowania śladów tragicznego stanu miasta. Usuwano gruzy, przeprowadzano remonty budynków, rozbudowano budynek starostwa, wykończono budowę 7-klasowej Szkoły Powszechnej, przebudowano cerkiew na budynek szkolny dla potrzeb Szkoły Rzemieślniczo-Przemysłowej Polskiej Macierzy Szkolnej. Lata 1927-1930 to czas zwany okresem "wielkich inwestycji". Przyniósł on miastu nową elektrownię, betoniarnię, budowę ulic, chodników i urządzenie parku miejskiego. W 1929 roku Ostrołęka włączyła się do organizowanej ogólnopolskiej akcji uczczenia powstania listopadowego. Rozpoczęto budowę Pomnika-Mauzoleum, a w 100. rocznicę bitwy ostrołęckiej (26 maja 1931 r.) odsłonięto skromny pomnik, wzniesiony głównie z miejscowych ofiar społecznych, ku czci czwartej baterii lekkokonnej artylerii walczącej pod dowództwem płk. Józefa Bema.⁵³

Podczas drugiego powszechnego spisu ludności w 1931 r. liczba mieszkańców powiatu wynosiła 112.800 osób, przy czym 19.667 pochodziło z trzech przyłączonych gmin. Ostrołęka liczyła 13.341 mieszkańców, w tym posługujących się językiem polskim 9.036 (67,7%), żydowskim i hebrajskim 4.205 (31,5%), nie podano jakim 67 osób (0,5%) i "innymi" 33 osoby (0,3%)⁵⁴. Przed wybuchem II wojny światowej liczba mieszkańców miasta wzrosła do około 15 tysięcy.

Najcięższy okres, poza pierwszymi latami po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, przypadł w Ostrołęce na lata 1930-1933. Wiązał się on z ogólnym, światowym kryzysem gospodarczym, który zapanował zarówno w Polsce, jak i na świecie. Konieczność spłat niektórych, zaciągniętych wcześniej pożyczek, spowodowała m.in. zahamowanie prac inwestycyjnych oraz likwidację sierocińca i przytułku dla starców. W 1931 r. w mieście było 1345 budynków mieszkalnych z 2881 mieszkaniem⁵⁵. Duży wpływ na życie miasta wywierały stacjonujące w Ostrołęce - Wojciechowicach dwie jednostki wojskowe: 5. Pułk Ułanów Zasławskich i 12. Dywizjon Artylerii Konnej. Z funduszków państwowych zakończono budowę trzypiętrowego gmachu dla 8-klasowego Gimnazjum Państwowego im. króla Stanisława Lesz-

czyńskiego - od 1932 r. koedukacyjnego Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego. Otwarto także Żeńską Szkołę Zawodową i drugą szkołę powszechną. Ogółem w powiecie w roku szkolnym 1932-1933 były 133 szkoły (z 16.878 uczniami). Oprócz szkół polskich funkcjonowały szkoły powszechne żydowskie oraz prywatne wyznaniowe szkoły żydowskie "chedery" oraz ortodoksyjna, chasydzka "Talmud Tora" z językiem hebrajskim. Opieka zdrowotna nie była rozwinięta. Przez cały okres międzywojenny w Ostrołęce działał tylko jeden szpital o 60 łóżkach. W 1921 r. w powiecie było zaledwie trzech lekarzy. Wśród ludności szerzyły się różne choroby zakaźne, m.in. odra, błonica, dur brzuszny i gruźlica. Niedostateczna była opieka społeczna.

W 1934 r. nastąpiło przełamanie kryzysu. Odbyły się wybory do Rady Miejskiej IV kadencji. Burmistrzem został Hugo Mantey, od 11 marca do 15 października 1934 r. jako burmistrz tymczasowy a następnie (aż do wybuchu wojny) jako zawodowy⁵⁶. Nastąpiła stopniowa poprawa sytuacji gospodarczej miasta, rozwinięto budownictwo mieszkaniowe, wzrosła liczba zakładów rzemieślniczych i sklepów branżowych, poprawił się wygląd zewnętrzny miasta. Zaczęło wychodzić własne czasopismo pn. "Przegląd Ostrołęcki"⁵⁷. Wyłączone zostały spod administracji miasta i włączone do gmin wiejskich wsie i przysiółki leżące po prawej stronie Narwi, zaś pod zarząd miasta włączono miejscowości leżące po lewej stronie rzeki. Otwarto Bibliotekę Miejską i "Przystań", placówkę o charakterze sportowym i towarzysko-rozrywkowym z zapleczem kawiarnianym i hotelowym. Z dniem 1 kwietnia 1939 r. miasto Ostrołęka wraz z całym powiatem ostrołęckim włączone zostało do województwa warszawskiego (dotychczas znajdowały się w granicach województwa białostockiego).

Z organizacji politycznych największe wpływy w mieście miała endecja czyli Związek Ludowo-Narodowy przemianowany w 1928 r. na Stronnictwo Narodowe. Należeli do niej inteligenci, kupcy i rzemieślnicy a poparcia udzielali księża. W końcu lat dwudziestych rozwinął działalność polityczną Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem (BBWR), który prócz zwolenników marszałka J. Piłsudskiego skupił głównie urzędników i nauczycieli. Polska Partia Socjalistyczna miała zwolenników przede wszystkim wśród robotników, rzemieślników i nauczycieli. Szersze grono członków PPS wywodziło się z pracowników Stacji Kolejowej Ostrołęka. Bardzo niewielką grupę członków, rekrutujących się głównie spośród biedoty żydowskiej i polskiej miała Komunistyczna Partia Polski, a także Komunistyczny Związek Młodzieży Polskiej. Z organizacji społecznych wymienić należy Narodową Organizację Kobiet, Związek Pracy Obywatelskiej Kobiet, Polskie Towarzy-

stwo Krajoznawcze, Towarzystwo Wioślarskie oraz Ligę Morską i Kolonialną. Wśród organizacji młodzieżowych początkowo dużą popularnością cieszyły się organizowane przez księży: Stowarzyszenie Polskiej Młodzieży Męskiej i Polskiej Młodzieży Żeńskiej, a od końca lat 20-tych Związek Strzelecki działający pod auspicjami BBWR. Najliczniejszą organizacją młodzieżową rozwijającą systematyczną pracę wychowawczą był Związek Harcerstwa Polskiego. Harcerstwo działało we wszystkich szkołach, skupiało także młodzież pozaszkolną. Szczególnie ofiarną pracą w ZHP wyróżniał się w mieście dr Józef Psarski. Działały także dość liczne partie i organizacje żydowskie. Ówczesna Ostrołęka było to miasto urzędniczo-rzemieślnicze, ze stosunkowo dużą liczbą małych sklepów i zakładów rzemieślniczych ale bez ani jednego większego zakładu przemysłowego. Nie było tu także nowoczesnego budownictwa, ani zamożnych ludzi. Zwykle, małe, schludne miasteczko, w którym życie płynęło wolnym rytmem. Przerwał je dopiero wybuch II wojny światowej i następująca po nim okupacja.

W dniu 1 września 1939 r. Niemcy hitlerowskie napadły na Polskę, rozpoczynając tym samym II wojnę światową. Przeważając liczebnością i uzbrojeniem oddziały niemieckie przerwały w wielu miejscach zorganizowaną wzdłuż granicy polską obronę. Tak też było w rejonie Myszynca, skąd skierowały się w stronę Ostrołęki. Wojska polskie słabo uzbrojone, zwłaszcza w broń maszynową i ciężką, były niezdolne do podjęcia równorzędnej walki. Nie posiadając środków przeciwpancernych polskie pododdziały były niemal całkiem bezradne wobec broni pancernej nieprzyjaciela⁵⁸. Nic więc dziwnego, że właściwa bitwa obronna na pozycjach wysuniętych ku granicy Prus Wschodnich została przegrana już w pierwszych dniach września. Pod silnym naporem wojsk niemieckich Polacy utracili kolejno Siarczą Łąkę, Kadzidło i Dylewo, zatrzymując się na przedpolu Ostrołęki. Wśród polskich pododdziałów broniących tych miejscowości znalazły się m. in. 3 kompanie Kurpiowskiego Batalionu Obrony Narodowej, 1 Szwadron 5. Pułku Ułanów Zastawskich i pluton z 42. pp⁵⁹. Wzdłuż lewego brzegu Narwi na odcinku Wojciechowice - Ostrołęka - Kamianka obronę zorganizował dwoma batalionami 42. pułk piechoty pod dowództwem ppłk. Wacława Malinowskiego z 18. Dywizji Piechoty wchodzącej w skład SGO "Narew". W dniu 3 września rozpoczęła się walka w rejonie Różana, który już 5. września na skutek wielokrotnej przewagi nieprzyjaciela został opuszczony przez Polaków. W tym również dniu artyleria niemiecka rozpoczęła ostrzeliwanie Ostrołęki a lotnictwo niemieckie intensywnie bombardowało rejon stacji kolejowej. W nocy z 5 na 6 września oddziały polskie manewrem taktycznym wycofały się na lewy brzeg Narwi unikając w ten sposób

okrażenia. Duże straty poniosła 33. dywizja skoncentrowana zbyt blisko Narwi w okolicach miejscowości Borawe, Kamianka i Lipianka.⁶⁰ Wieczorem 8 września oddziały polskie opuściły miasto wycofując się w kierunku małej rzeczki Róż. Most kołowy został wysadzony. Do Ostrołęki od strony Różana posuwały się oddziały niemieckie. Odwrót Polaków odbywał się bez przeszkód ze strony nieprzyjaciela i zakończył się rano 9 września. Powodem decyzji odwrotu oddziałów polskich była obawa okrażenia, gdyż Niemcy dochodzili już do Bugu.

Kiedy tylko ucichły strzały ostrołęczanie, którzy zatrzymali się w pobliskich wsiach w wyniku ewakuacji, wracali do miasta. 10 września do Ostrołęki wkroczyły wojska niemieckie. Z tym dniem nastął tu okres okupacji. Jego początek określiły podane do wiadomości publicznej pierwsze zarządzenia okupanta, powołanie milicji obywatelskiej dla pilnowania porządku w mieście i pierwsze aresztowania mieszkańców miasta. Działania wojenne w regionie ostrołęckim zakończyły się praktycznie 9 września. We wrześniu i październiku tegoż roku dokonany został podział administracyjny powiatu na trzy części. Tereny położone na południowy wschód od Ostrołęki tj. część gminy Rzekuń oraz Troszyn i Piski weszły w skład zachodniej Białorusi, mającej stanowić wkrótce część składową Związku Radzieckiego. Część południowa powiatu z miastem Ostrołęką oraz pozostałe tereny położone na północ od Narwi, na podstawie zarządzenia Hitlera z dnia 8 października 1939 r., weszły do Prus Południowo - Wschodnich, a więc do tzw. rejencji ciechanowskiej.⁶¹ Gminy Czerwin i Goworowo oraz część gminy Rzekuń stały się częścią składową dystryktu warszawskiego Generalnej Guberni. Rozgraniczenie powiatu zostało dokonane na podstawie umowy podpisanej w dniu 28 września 1939 między Niemcami a ZSRR. Granica z Generalną Gubernią przebiegała w odległości kilku kilometrów na południe od Ostrołęki, a na wschodzie w odległości 0,5 km od terenów zajętych przez Związek Radziecki. Granice powiatu zostały obsadzone posterunkami niemieckiej Straży Granicznej, której oddziały przybyły do Ostrołęki we wrześniu 1939 roku.

Rejencja ciechanowska, w skład której weszła Ostrołęka i większa część powiatu, administracyjnie dzieliła się na powiaty, gminy i wsie. W powiatach władzę cywilną sprawowali landraci. Mieli oni szerokie uprawnienia. Dla zapewnienia porządku i bezpieczeństwa zostali zobowiązani do współpracy z oddziałami Wehrmachtu i grupami operacyjnymi policji, bezpieczeństwa i SD. Landratom podporządkowano tworzącą się policję. W powiecie ostrołęckim władzę tę powierzono landratowi Paltinatowi i z ramienia NSDAP kreisleiterowi Templinowi. Im to właśnie podporządkowano

całą władzę cywilną i istniejące instytucje, takie jak: sąd, poczta, szpital, szkoły oraz urzędy: pracy, gospodarczy, drogowy i budowy oraz istniejące na terenie powiatu młyny, cegielnie i firmy budowlane. W Ostrołęce na czele władz miejskich stał burmistrz Hans Martin. Urząd Budowy (Bauamt) prowadził rozbiórkę domów żydowskich, przebudowywał miasto wznosząc m. in. 10 bloków przy ul. Kościuszki i Parkowej a także domki rodzinne dla urzędników niemieckich.

Szpital pozostał w dawnym budynku. Naczelnikiem był Niemiec, pracowali tu jednak również polscy lekarze: Ryszard Ostaszewski i Zygmunt Lipiński oraz polski, średni personel medyczny. Z usług tego szpitala, obok Niemców, korzystali także i Polacy, chociaż nielicznie. Oprócz szpitala ogólnego od 1944 r. istniał również, zlokalizowany w budynku Liceum Ogólnokształcącego, szpital wojskowy przeznaczony wyłącznie dla Niemców - żołnierzy przywożonych z frontu wschodniego. Urząd Pocztowy (Postland) był obsługiwany wyłącznie przez Niemców i podlegał bezpośrednio centrali w Królewcu. Z jego usług korzystali także Polacy. Pracą poczty kierował naczelnik Lubke. Dwa istniejące młyny meły zboże dla potrzeb Niemców. Pracowały też dwie cegielnie, w których zatrudniano Polaków - kierownictwo jednak należało do Niemców.

W 1940 r. Ostrołęka została nazwana przez Niemców Scharfenwiese. Zmieniono także nazwy niektórych ulic. I tak np. ulicę 11 Listopada nazwano Ribbentropstrasse, Kościuszki - Erich Kochstrasse, Kilińskiego von Kuchlerstrasse a plac 3 Maja - Göeringplatz. W mieście zainstalowano głośniki, przez które podawano komunikaty poświęcone, w tym jeszcze czasie, głównie hitlerowskim sukcesom wojennym. Rozpowszechniano także pismo "Nowy Czas" wydawane przez Niemców w języku polskim. Poza tym władze okupacyjne starały się wprowadzić ład i porządek na wzór niemiecki. W tym celu uporządkowano ulice, wyremontowano częściowo chodniki i jezdnie, doprowadzono do porządku ogród spacerowy, z którego korzystali przede wszystkim Niemcy. Niezależnie od poczynionych prac porządkowych i pewnych przeróbek władze okupacyjne planowały szeroką modernizację miasta. Myśląc o zwycięskim zakończeniu wojny i bezterminowej aneksji ziem polskich przez długie lata, zamierzano przeprowadzenie w Ostrołęce poważnych inwestycji. Należały do nich m. in. budowa dworca kolejowego (w miejscu dawnego fortu), do którego miała być doprowadzona linia kolejowa z Grabowa, budowa szosy z miasta do stacji kolejowej, która miała skracać drogę o półtora kilometra, urządzenie bulwarów nad Narwią wzdłuż lewego brzegu aż do Czeczotki oraz uruchomienie wodnego szlaku wyścigowego. Istniał również plan rozbudowy rynku i najbliższych

terenów nadnarwiańskich oraz projekt budowy ratusza i dużego, efektownego Domu Kultury dla Niemców. W budynku tym, zwróconym frontem w kierunku Narwi, miały się mieścić sale rozrywkowe, czytelnia i niektóre urzędy. Dla zbudowania tego obiektu zburzono południową pierzeję rynku tj. pięć kamienic, w tym jedną trzypiętrową. Projektowana zabudowa miała nosić cechy stylu niemieckiego⁶². Zakrojonego na szeroką, jak widać, skalę planu, jednak nie zrealizowano.

Erich Koch na podległym sobie terenie rejencji ciechanowskiej przystąpił z całą konsekwencją i brutalnością do likwidacji Żydów i Polaków. Ludność tę przekazał do dyspozycji władz policji i bezpieczeństwa pozbawiając ją wszelkiej, przysługującej jej z mocy prawa międzynarodowego, opieki. Wydany przez niego szereg zarządzeń ograniczał prawa Polaków i zmierzał do biologicznego ich wyniszczenia. W maju 1940 r. stwierdził, że na swym terenie on decyduje co jest prawem⁶³. Będąc szefem hitlerowskiej administracji ogólnej ustanowił godzinę policyjną i zakaz poruszania się bez specjalnego zezwolenia. Policyjny zakaz wychodzenia z domu obowiązywał latem od 22⁰⁰ do 5⁰⁰, a zimą od 20⁰⁰ do 6⁰⁰. Swobodne poruszanie się było dozwolone w dzień tylko we własnej miejscowości. Udanie się do innych możliwe było dopiero po uprzednim zaopatrzeniu się u kompetentnych władz w odpowiednią przepustkę.⁶⁴ Konsekwentnie zwalczano polskie ugrupowania polityczne i postępową inteligencję. Prześladowano także i znęcano się nad ludnością cywilną oraz jeńcami wojennymi. Obowiązywało prawo ustanowione przez władze okupacyjne. Majątek Polaków został przejęty na rzecz państwa niemieckiego. Szkoły polskie zamknięto, a nauczycieli i ludzi podejrzanych o umacnianie polskości osadzono w obozach i więzieniach. Zlikwidowane zostały wszystkie polskie placówki i instytucje kulturalne. Przeprowadzono akcję masowych aresztowań wśród inteligencji, działaczy politycznych i duchowieństwa. Szczególną rolę w systemie działającego aparatu policyjnego odegrała tajna policja państwowa tj. gestapo. Szefem ostrołęckiej placówki od października 1939 r. do sierpnia 1940 r. był Wilhelm Boger, a po nim aż do końca okupacji Henze⁶⁵. Gestapo ostrołęckie w swych metodach śledczych stosowało bardzo okrutne i wyrafinowane metody tortur, podczas których wiele osób straciło życie, a inni ponieśli poważny uszczerbek na zdrowiu. Oprócz prowadzenia śledztwa brało aktywny udział w dokonywanych egzekucjach, obławach organizowanych na partyzantów, wysiedleniach ludności i aresztowaniach. Obok gestapo w Ostrołęce znajdowały się posterunki żandarmerii i policji ochronnej (Schutzpolizei - Schupo). Żandarmeria organizowała łapanki, przeprowadzała rewizje, ścigała kontyngenty, zwalczala nielegalny handel, przeprowadzała mniej-

sze akcje przeciwko ruchowi oporu stosując przy tym różnorodne represje. Szefem żandarmerii podległej Landratowi był w Ostrołęce Faltin, a jej areszt znajdował się w piwnicach Magistratu. Policja ochronna odpowiadała za utrzymanie ładu i porządku w mieście. Jej komendantem był Hoppke.

Innym rodzajem policji była straż graniczna (Grenschutz), która ze względu na bliskość granicy z Generalną Gubernią i terenami zajętymi przez Związek Radziecki obsadziła posterunki graniczne w pobliżu Ostrołęki, w tym m. in. w Wojciechowicach. Grenschutze strzegli przejść granicznych, zwalczali osoby szmuglujące różne towary, kontrolowali przewozy i pojazdy, strzelali i zabijali tych, którzy przekraczali nielegalnie granicę. Placówką nadrzędną posterunków granicznych był Urząd Celno-Graniczny, który mieścił się w Ostrołęce w budynku plebanii.

Prócz wyżej wymienionego aparatu policyjnego w Ostrołęce stacjonowały oddziały Wehrmachtu. Były tu dwie jednostki: artylerii lekkiej i 1 Pułk Szkoleniowy Piechoty w liczbie ok. 1000 ludzi. Żołnierze kwaterowali w koszarach wojskowych w Wojciechowicach odległych od centrum miasta o ok. 2 km. Wehrmacht zajmował również budynek Gimnazjum i Liceum, Szkołę Rzemieślniczo - Przemysłową i niektóre domy prywatne⁶⁶. Wykorzystywany był do organizowania obław przeciw patryzantom oraz odpierania ewentualnych akcji organizowanych przez polskie organizacje konspiracyjne.

Ruch oporu w Ostrołęce rozpoczął się już na jesieni 1939 r.⁶⁷ Jego inicjatorami byli przede wszystkim oficerowie i żołnierze z 5. Pułku Ułanów Zasławskich oraz mieszkańcy Ostrołęki. Oprócz Służby Zwycięstwu Polski przemianowanej 13 listopada 1939 r. na Związek Walki Zbrojnej w Ostrołęce i na terenie powiatu powstały następujące organizacje patriotyczne: Narodowa Organizacja Wojskowa (NOW), Korpus Ochrony Pogranicza (KOP), Tajna Organizacja Wojskowa (TOW) i Polska Organizacja Zbrojna (POZ)⁶⁸. Do głównych organizatorów pierwszych konspiracyjnych związków należeli: ppor. Edward Filochowski "San", dr Józef Psarski "Piotr", dr wet. Stanisław Leonik "Tor", ppor. Witold Mierzejewski "Sewer", por. Henryk Rogowicz "Jastrzębiec" i sierż. Bolesław Kurpiewski "Orlik". W sierpniu 1941 r. Edward Filochowski otrzymał od dowódcy białostockiego Okręgu Związku Walki Zbrojnej płk. Władysława Linarskiego formalną, pisemną nominację na komendanta Obwodu Ostrołęka.⁶⁹ "Rozpoczęła się bardzo trudna i niewdzięczna praca - napisał w swej publikacji, będącej w znacznym stopniu wspomnieniami, Edward Filochowski - należało ustalić nazwiska, pseudonimy i miejsca zamieszkania przywódców istniejących organizacji oraz przeprowadzić z nimi rozmowy prowadzące do scalenia. Najważniejszym argumentem był rozkaz komendanta Okręgu Białostok,

powołujący się na rozkaz Komendanta Głównego AK. Po wielu oporach i próbach odwlekania decyzji, ostatecznie udało się zjednoczyć wszystkie konspiracyjne organizacje na terenie powiatu ostrołęckiego w jednolitą organizację wojskową pod nazwą Armia Krajowa (AK).⁷⁰

W skład ostrołęckiego Obwodu AK wchodziły 4 rejony: Ostrołęka - I, Rzekuń - II, Kadzidło - III i Myszyniec - IV. Rejon ostrołęcki składał się z Ostrołęki-miasta, Ostrołęki- stacji kolejowej, Grabowa i Wojciechowic. Jego dowódcą był por. Ryszard Pszczółkowski "Gryf".⁷¹ Głównym zadaniem Armii Krajowej było przygotowanie w konspiracji powstania zbrojnego. W tym celu zajęto się organizowaniem, uzbrajaniem i szkoleniem przyszłych żołnierzy powstańczych. Równoległe cały czas prowadzona była walka bieżąca, stanowiąca ważny czynnik przygotowawczy do powstania. Była to głównie działalność wywiadowcza, sabotaż i dywersja. Zbierano dane o rozmieszczeniu niemieckich jednostek wojskowych, o transportach wojska i materiałów wojennych. Spośród Polaków wywiezionych na przymusowe roboty do Prus Wschodnich utworzono siatkę wywiadowczą, dostarczającą cennych informacji o nieprzyjacielu. Latem 1943 r. jeden z podoficerów przymusowo zatrudniony w Rastenburgu (Kętrzynie) przekazał ostrołęckiej Komendzie Obwodu dokładny szkic Kwatery Głównej Hitlera znajdującej się w Gierłozy, który wkrótce dotarł do Komendy Głównej AK.⁷² Z kolei członek AK ppor. Czesław Baczewski pracujący na terenie koszar wojskowych w Ostrołęce-Wojciechowicach, gdzie kwatrowały wciąż zmieniające się jednostki wojskowe, dostarczał do Komendy Obwodu dokładne raporty o ich stanie liczebnym, uzbrojeniu, zaopatrzeniu i nastrojach a nawet oryginalne dokumenty wojskowe.⁷³

Duży wkład w działalność AK wnieśli ostrołęccy kolejarze, którzy dostarczali wiadomości o niemieckich transportach, wykradali broń z wagonów niemieckich jadących na wschód, okradali żołnierzy hitlerowskich i uprawiali akty dywersji niszcząc smarownice osiowe i powodując awarie sieci telegraficznej oraz uszkadzając instalacje świetlne. Duży zasięg miała w ostrołęckim obwodzie AK akcja "N", polegająca na kolportowaniu pism niemieckich redagowanych przez Komendę Główną AK, a stwarzająca pozory, iż wydaje je w Niemczech opozycja antyhitlerowska. Rozrzucano je w wagonach kolejowych i na stacjach.⁷⁴ Przeprowadzane były akcje likwidowania szpicli i donosicieli, zwalczano także złodziei i bandytów. Ważnym zadaniem było szkolenie bojowe i sanitarne, którym w latach 1942-1943 objęto ponad 100 żołnierzy. Dobrze rozwinięta była działalność kobiecej przybudówki AK tj. Wojskowej Służby Kobiet, której szefem w Ostrołęce była Maria Malinowska "Maria".⁷⁵ Najwyższą formą walki z okupantem były

działania zbrojne. Wprawdzie w samym mieście nie doszło do otwartej walki z Niemcami, ale wielu mieszkańców Ostrołęki wstąpiło do oddziałów partyzanckich AK operujących głównie w Puszczy Zielonej. Nie zabrakło także ostrołęczan na regularnych frontach II wojny światowej. Brali oni udział zarówno w kampanii francuskiej w lecie 1940 r., jak też w "bitwie o Anglię", pod Monte Cassino, Bolonią, Lenino, o Wał Pomorski, czy też wreszcie w zdobywaniu Berlina.⁷⁶

W kilka dni po zajęciu Ostrołęki do miasta przepędzono kilka tysięcy ludzi głównie z Warszawy, których przetrzymywano 10 dni w anty-sanitarnych warunkach.⁷⁷ Na początku października Niemcy wysiedlili z Ostrołęki całą ludność żydowską tj. prawie 5 tysięcy osób, natomiast sprowadzili ok. 3 tysięcy ludności niemieckiej. Najwięcej Żydów skierowało się do Łomży gdzie już stacjonowała Armia Czerwona, część udała się do Ostrowi Mazowieckiej, a część trafiła do obozu pracy w Nowej Wsi.⁷⁸ Ci, którzy znaleźli się w Łomży, zmuszeni zostali do przyjęcia obywatelstwa radzieckiego. Jeśli chodzi o ich dalszy los, to po wkroczeniu Niemców trafili do getta istniejącego od lipca 1941 r. do sierpnia 1943 r. Stamtąd wywiezieni zostali do obozów zagłady głównie w Treblince, ale również w Oświęcimiu i Stuthofie⁷⁹. Znaczna większość przeniosła się do małych miasteczek polskich zajętych przez Rosjan, przede wszystkim do Słonimia, jak też Dereczyna, Stołpców i Łunińca. Nieliczne rodziny żydowskie znalazły się w Wilnie i Tykocinie, niektórzy zaś zostali zesłani na Syberię⁸⁰. Spośród ponad 4 tysięcy ostrołęckich Żydów, którzy stracili życie w czasie II wojny światowej najwięcej, bo około 55-60% zginęło w Słoniemiu, przede wszystkim podczas likwidacji getta w czercu i lipcu 1942 r. Około 25-30% zamordowano w pozostałych miasteczkach wschodniej Polski i około 10% w Treblince, Oświęcimiu i Stuthofie. Wojnę przetrwało zaledwie około 8-10% Żydów ostrołęckich, z których większość po wojnie znalazła się w Izraelu.⁸¹

Rozpoczęto także pierwsze aresztowania. Przede wszystkim przedstawiceli inteligencji: lekarzy, nauczycieli, księży i urzędników⁸². Miały także miejsce egzekucje, zarówno pojedyncze, jak grupowe i masowe. Utworzonych zostało kilka obozów pracy i aresztów. Największym z nich był karny obóz pracy (Strafarbeitslager) w Łazku, zorganizowany w lipcu 1940 r., w częściowo zniszczonym i nie użytkowanym budynku browaru. Przebywające w nim osoby to głównie "przestępcy" gospodarczy schwytani na nielegalnym uboju zwierząt, czy też szmuglu. Przetrzymywano w nim również winnych naruszania przepisu o godzinie policyjnej, nielegalnie przekraczających granicę niemiecko - radziecką, uciekinierzy z przymusowych robót lub podejrzani o działalność konspiracyjną. Był to obóz przejściowy i po

pewnym okresie - od kilku tygodni do kilku miesięcy - niektórych więźniów zwalniano, innych wywożono na roboty do Prus Wschodnich. Najbardziej podejrzanych kierowano zazwyczaj do Działdowa, stamtąd zaś do Oświęcimia, Stutthofu i innych obozów koncentracyjnych⁸³. Więźniowie od rana do wieczora ciężko pracowali na terenie miasta lub w jego okolicach. Porządkowali place i ulice, rozbierali budynki żydowskie, utwardzali drogi, rozładowywali transporty kolejowe, kopali rowy i budowali bloki mieszkalne dla rodzin niemieckich. Karny obóz w Łazku istniał do czerwca 1943 r.; przeszło przez niego ok. 2000 osób.

Innym obozem w Ostrołęce był obóz pracy dla kobiet założony 1 czerwca 1942 r., zlikwidowany w sierpniu 1943 r. Mieścił się w budynku byłej żydowskiej gminy wyznaniowej przy ul. Kilińskiego 24. Kierownikiem obozu był Nolte. Przebywały w nim Polki, średnio ok. 60, zaś ogółem przez obóz przeszło ich ok. 400⁸⁴. W Ostrołęce w czasie okupacji przebywali także jeńcy radzieccy i francuscy.

Wyzwolenie Ostrołęki po pięciu latach okupacji niemieckiej nastąpiło na początku września 1944 r. w ramach strategicznej operacji "Bagration", rozpoczętej na Białorusi 23 czerwca 1944 r. i wymierzonej w niemiecką grupę Armii "Środek". Uderzenie na Ostrołękę wykonać miała 3. Armia II Frontu Białoruskiego⁸⁵. Przywiązując wielką wagę do obrony linii Narwi, Niemieckie Dowództwo Wojsk Lądowych (Oberkommando der Wehrmacht) wydało w końcu lipca rozkaz przygotowania umocnień obronnych. Wokół Ostrołęki rozpoczęto intensywne prace inżyniersko-saperskie. Miasto otoczone zostało dwoma pierścieniami umocnień połowych oraz zaporami inżynieryjnymi, m. in. gęstą siecią transzei i zaporami z drutu kolczastego. Obok licznych jednostek saperskich i budowlanych, do prac zaangażowano robotników polskich spędzając siłą ludność cywilną w wieku 14 - 60 lat i surowo karząc podejmowane próby ucieczek⁸⁶. W samej Ostrołęce znajdował się garnizon niemiecki stacjonujący w Wojciechowicach w koszarach 5. Pułku Ułanów Zasławskich. Stanowił go 11. Pułk Piechoty 14. Dywizji oraz 88. Pułk Ochrony.

W końcu sierpnia czołowe oddziały radzieckie wkroczyły na południową część powiatu ostrołęckiego wyzwalając m. in. Brok, Czerwin i Piski. Stopniowo jednak opór niemiecki coraz bardziej wzmagał się m. in. dzięki wykorzystaniu rozbudowanych umocnień inżynieryjnych. Równocześnie rozpoczęła się ewakuacja ludności niemieckiej z Ostrołęki. Opuścili miasto urzędnicy, właściciele sklepów i zakładów przemysłowych a wśród nich starosta - Paltinat, szef gestapo - Henze, szef żandarmerii - Faltin, kierownik polityczny NSDAP - Templin i burmistrz Ostrołęki - Hans Martin.⁸⁷ Tuż

przed opuszczeniem Ostrołęki, 3 września Niemcy zamordowali 12 mężczyzn pochodzących z kurpiowskich wsi. Rozstrzelano ich w lasku w okolicach cmentarza żydowskiego. Władze niemieckie wydały także zarządzenie o przymusowym opuszczeniu miasta przez ludność polską, znaczna jej część pozostała jeszcze w mieście chroniąc się w różnych bunkrach, schronach i piwnicach oraz w kościele parafialnym. Ewakuowany został ostrołęcki szpital⁸⁸. Pod koniec sierpnia Ostrołęka była bombardowana przez lotnictwo radzieckie. Wyzwolenie miasta spod niemieckiej okupacji nastąpiło 6 września 1944 roku.

¹ Ukazały się trzy wydania książki Zofii Niedziałkowskiej "Ostrołęka. Dzieje miasta", ostatnie pochodzi z 1979 r.

² Ewa Lenckowska-Kawałek, Historia początków ostrołęckich grodów, w: "Mazowsze", Nr 13, 2000; Marian Majka, Rola grodziska "Stare Miasto" w Ostrołęce w kształtowaniu się wczesnośredniowiecznego osadnictwa na przedpolu Puszczy Zielonej, w: "Kurpiowszczyzna. Identyczność - odmienność", Ostrołęka 2000, maszynopis

³ Czesław Brodzicki, Ziemia Łomżyńska do 1529 r., Warszawa 1999; Jerzy Wiśniewski, Początek i rozwój nowego osadnictwa w ziemi łomżyńskiej w końcu XIV i na początku XV wieku, w: „Studia Łomżyńskie”, Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wągów, tom I, Warszawa 1980

⁴ Janusz Gołota, Ostrołęka. Miasto i powiat w okresie międzywojennym, Ostrołęka 2000

⁵ Zofia Niedziałkowska, Puszcza Zielona. Bory ostrołęckie, Wydanie II uzupełnione, Warszawa 1988

⁶ Jerzy Dziewirski, Rzekuń i okolice. Zarys dziejów, Ostrołęka 1999

⁷ Jan Boguski, Czerwin i okolice, maszynopis, w posiadaniu autora pracy

⁸ Ludwik Sawicki, Zabytki archeologiczne w okolicy Ostrołęki w ziemi łomżyńskiej, "Wiadomości Archeologiczne", t. VI, Warszawa 1921, s. 47-59

⁹ Waldemar Chmielewski, Badania archeologiczne Równiny Kurpiowskiej, w: Kurpiowszczyzna. Identyczność - Odmienność, Ostrołęka 2000, s.7

¹⁰ Ewa Kawalkowa, Specyfika fizjografii w okolicach Ostrołęki na prawym brzegu Narwi i jej wpływ na kształtowanie się i długowieczność osadnictwa mezolitycznego, w: „Kurpiowszczyzna. Identyczność-odmienność”, Ostrołęka 2000 r., s.18

¹¹ Marian Majka, Rola grodziska "Stare Miasto" w Ostrołęce w kształtowaniu się wczesnośredniowiecznego osadnictwa na przedpolu Puszczy Zielonej, w: Kurpiowszczyzna. Identyczność - odmienność, Ostrołęka 2000, maszynopis, s.91

¹² Ewa Lenckowska-Kawałek, Historia początków ostrołęckich grodów, w: Mazowsze, Nr 13, 2000, s.114

¹³ Ludwik Sawicki, Zabytki archeologiczne w okolicy Ostrołęki w ziemi łomżyńskiej, w: Wiadomości Archeologiczne, t. VI, Warszawa 1921, s.47-59

¹⁴ Marian Majka, Grodzisko "Stare Miasto" w Ostrołęce, Ostrołęka, 1978 r., te- goż autora, Wyniki badań wykopaliskowych na grodzisku "Stare Miasto" w Ostro- łęce, Ostrołęka 1984

¹⁵ Ewa Lenkowska-Kawalek, Historia początków ostrołęckich grodów..., s.116

¹⁶ Czesław Brodzicki, Kolno na Mazowszu, Warszawa 1982, s.31

¹⁷ Tamże

¹⁸ Marian Majka, Rola grodziska "Stare Miasto" w Ostrołęce ..., s.91

¹⁹ Maria Barbasiewicz, J. Kubiak, Studium historyczno-urbanistyczne Ostrołęki, Warszawa 1984

²⁰ Zofia Niedziałkowska widziała zależność między grodem a osadą, natomiast inni uczeni (Ludwik Sawicki, Marian Majka, Ewa Kawalkowa) uważają, że funkcjo- nowały one niezależnie od siebie.

²¹ Ostrołęka nie jest jedynym miastem, któremu zaginął pierwotny przywilej. Po- dobnie stało się z przywilejami niektórych innych miast, jak np. na Mazowszu z Warszawą, Warką czy też Czerniejewem.

²² Jerzy Wiśniewski, Początek i rozwój nowego osadnictwa w ziemi łomżyńskiej w końcu XIV i w XV wieku, w: "Studia Łomżyńskie", Łomżyńskie Towarzystwo Nau- kowe im. Wągów, tom I, Warszawa 1989, s.40-41

²³ Janusz I zwany Starym rządził w swej dzielnicy od śmierci ojca Siemowita III (1 czerwca 1381 r.) do 8 grudnia 1429 r.

²⁴ Czesław Brodzicki, Ziemia łomżyńska do 1529 r., Warszawa 1999, s.15

²⁵ Jerzy Kłoczowski, Parafia w tradycyjnej kulturze europejskiej i polskiej, w: "Zeszyty Naukowe" Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego, Nr 13, Ostrołęka 1999, s.11

²⁶ Maria Barbasiewicz, Ostrołęka-studium historyczno-urbanistyczne. T.I, War- szawa 1985, s.24

²⁷ Cz. Brodzicki, Ziemia łomżyńska...s. 111

²⁸ Ludwik Krzywicki, Kurpie, w: Dzieła, t.6, Warszawa 1962, s.503

²⁹ Powiat był to początkowo okręg podlegający sądownictwu sądu ziemskiego, a dopiero potem najmniejsza jednostka administracyjna kraju wchodząca w skład ziemi i województwa. Podział na powiaty nastąpił w drugiej połowie XIV wieku pod wpływem organizacji sądów ziemskich zastępując poprzedni podział na kasztelanie. Nazwa powiat pochodzi od słowa "wiec" ("wierać" czyli radzić), którym określano m.in. "roki sądowe". Już za panowania Kazimierza III Wielkiego urzędnicy sądu ziemskiego zjeżdżali w określonych terminach do tych samych miejscowości na se- sie sądowe (roki), co zapoczątkowało podział dzielnic na powiaty sądowe. Podział ten stał się następnie podstawą podziału państwa na powiaty w znaczeniu admini- stracyjnym. Tak więc podział administracyjno-terytorialny na ziemię i powiaty wpro- wadzony już w XIV wieku, kształtował się w XV w. a ostatecznie ustalił się w pierw- szej połowie XVI w. i w zasadzie bez zmian przetrwał aż do rozbiorów.

³⁰ Dawna ziemia łomżyńska przez Zygmunta Głogera, Warszawa Łomża, 1986, s.4-5

³¹ Adam Wolff, Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370-1526, Wrocław-War- szawa, 1962, s.97; Jerzy Wiśniewski, op. cit. s.79

³² Czesław Brodzicki, op. cit. s.15

³³ Tamże, s.111-129

³⁴ Zofia Niedziałkowska, Ostrołęka. dzieje miasta, Wydanie trzecie uzupełnione i rozszerzone, Warszawa 1979, s.31-32

³⁵ Tamże s. 44-45

³⁶ Oryginalny tekst przywileju nadanego szewcom ostrołęckim przez księcia mazowieckiego Konrada III Rudego zaginął. Ocalały oryginały potwierdzeń i rozszerzeń tego przywileju nadane przez Stefana Batorego i Zygmunta III. Tekst przywileju Zygmunta III w języku łacińskim przytacza Zofia Niedziałkowska (Ostrołęka. Dzieje miasta”, Warszawa 1979, s.334-338

³⁷ Według Krzywickiego (Ludwik Krzywicki, Kurpie, Dzieła, t.6, s.525) w latach siedemdziesiątych XVII wieku było jej około tysiąc osób.

³⁸ Adam Chętnik, Kurpie, Kraków 1924, s.24

³⁹ Ludwik Krzywicki, op.cit. s.528

⁴⁰ Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego, oprac. i przyg. do druku J. Woliński, J. Michalski i E. Rostworowski, t. II, Wrocław 1959, s. 398. Znane są nazwiska dwóch prezydentów Ostrołęki (Jan Grędziński i Grzegorz Karczewski). Ponownie zwierzchnik władz wykonawczych miasta uzyska tytuł prezydenta dopiero po awansie Ostrołęki na stolicę województwa w 1975 r.

⁴¹ Powstaniu kościuszkowskiemu na ziemiach województwa ostrołęckiego poświęcona była sesja popularno-naukowa zorganizowana przez Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe w 200. rocznicę jego wybuchu 11 marca 1994 r. Materiały z tej sesji zostały wydane drukiem w 1994 r. również przez OTN pt. “Powstanie kościuszkowskie na ziemiach województwa ostrołęckiego”

⁴² Obraz czyli statystyczne wiadomości m. Ostrołęki w obwodzie ostrołęckim w województwie płockim sytuowanego (29 listopada 1826)

⁴³ Archiwum Główne Akt Dawnych, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, księgi miasta Ostrołęki, nr 4461, dzieło urzędzenia osady dla rękodzielników (1826)

⁴⁴ O bitwie ostrołęckiej szerzej w: Waclaw Tokarz, Rozprawy i szkice. Militaria, Tom II, Warszawa 1959, s. 315-477, Bitwa pod Ostrołęką; 150 rocznica bitwy pod Ostrołęką, Materiały z sesji naukowej w Ostrołęce w dniu 26 maja 1981 r. Praca zbiorowa pod redakcją Wiesława Majewskiego, Warszawa 1984

⁴⁵ Jerzy Kijowski, Koszary wojskowe w Ostrołęce-Wojciechowicach, w: Mazowsze, 2000, Nr 13, s.129-130

⁴⁶ “Dziennik Ustaw”, nr 72, 1919 r., poz. 426

⁴⁷ Były to gminy: Czerwin, Dylewo (Kadzidło), Goworowo, Myszyniec, Nakły, Nasiadki (Durlasy), Piski, Rzekuń, Szczawin, Troszyn, Wach (Czarnia)

⁴⁸ Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej, cz. I, Na podstawie wyników spisu powszechnego z 1931 r. Warszawa 1933 r., Nakładem GUS, Seria B, zeszyt 8a, Tabl. I, Użytkowanie gruntów

⁴⁹ Rocznik Statystyki RP, 1924 r., s.34-36

⁵⁰ Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 IX 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo białostockie., Warszawa 1927

(GUS), tabela VIII, s.64-65

⁵¹ Historię Ostrołęki i powiatu ostrołęckiego w okresie międzywojennym opracowano przede wszystkim w oparciu o dwie publikacje: Janusz Gołota, Ostrołęka. miasto i powiat w okresie międzywojennym, Ostrołęka 2000 i Jerzy Kijowski, Obraz powiatu ostrołęckiego w okresie międzywojennym, Ostrołęka 1983

⁵² Szerzej o tej wojnie w: Janusz Szczepański, Wojna 1920 roku w Ostrołęckiem, Warszawa-Ostrołęka-Pułtusk, 1997

⁵³ Kazimierz Karaszewski, 12 Dywizjon Artylerii Konnej im. Gen. Józefa Bema w Ostrołęce (1923-1937), w: Jerzy Dziewirski, Jerzy Kijowski, Henryk Maćkowiak, 5. Pułk Ułanów Zaslawskich. Zarys Dziejów, Ostrołęka 1994, s.199

⁵⁴ Drugi powszechny spis ludności Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Województwo białostockie. Warszawa 1938 (GUS)

⁵⁵ Tamże

⁵⁶ Zofia Niedziałkowska, op. cit, s.243. Zgodnie z ustawą z 1933 r. ("Dziennik Ustaw" 1933, poz. 294) burmistrz zawodowy mógł pełnić swą funkcję przez 10 lat.

⁵⁷ Jerzy Kijowski, Z dziejów czasopiśmiennictwa na ziemiach obecnego województwa ostrołęckiego, Ostrołęka 1991, s.14; Pierwszy numer tej gazety ukazał się na początku lutego 1936 r.

⁵⁸ Zdzisław Koszyła, Wrzesień 1939 r na Białostocczyźnie, Warszawa 1976 r., s.50

⁵⁹ Jerzy Dziewirski, Jerzy Kijowski, Henryk Maćkowiak, 5 Pułk Ułanów Zaslawskich. Zarys dziejów, Ostrołęka 1994, s.103-104

⁶⁰ Apoloniusz Zawilski, Bitwy polskiego września, Warszawa 1972, t.I, s.151

⁶¹ Ryszard Juskiewicz, Zbrodnie hitlerowskie na północnym Mazowszu, Materiały Konferencji Naukowej, Tom II, Warszawa 1973, s.86

⁶² Zofia Niedziałkowska, Ostrołęka. Dzieje miasta, Warszawa 1979 r., Wydanie III, s.269

⁶³ Edward Jędrzejewski, Hitlerowska koncepcja administracji państwowej 1939-1945, Wrocław 1974, s.240

⁶⁴ Czesław Madajczyk, Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce, Tom II, Warszawa 1970 r. s.107

⁶⁵ "Gdzie pan jest - Panie Henze?", w: "Jednodniówka Koła Oficerów Rezerwy", Ostrołęka -Miasto, 1970r, s.53-63

⁶⁶ Relacja Tadeusza Kruszewskiego (w posiadaniu autora)

⁶⁷ Szerzej o ruchu oporu w Ostrołęce a szczególnie o działalności Armii Krajowej w mieście i okolicy: Edward Filochowski, Historia Obwodu ostrołęckiego Armii Krajowej. 5 Pułk Ułanów Spieszonych w Ostrołęce, Ostrołęka 1997; Jerzy Kijowski, Działalność 5 Pułku Ułanów Zaslawskich w okresie okupacji, (w:) Jerzy Dziewirski, Jerzy Kijowski, Henryk Maćkowiak, 5 Pułk Ułanów Zaslawskich. Zarys dziejów, Ostrołęka 1994, s.129-134; Jerzy Kijowski, Zarys dziejów Armii Krajowej w powiecie ostrołęckim, w: "Zeszyty Naukowe", Nr VI, Ostrołęka 1992, s.49-66; Tadeusz Kruszewski, Akcja "Burza" na Kurpiowszczyźnie, Ostrołęka 1992.

- ⁶⁸ Jerzy Kijowski, Z dziejów Armii Krajowej ...s.51
- ⁶⁹ Edward Filochowski, op.cit. s.22
- ⁷⁰ Edward Filochowski, op.cit. s.22-23. Z dniem 14 lutego 1942 r. Związek Walki Zbrojnej został przemianowany na Armię Krajową.
- ⁷¹ Biografię Ryszarda Pszczółkowskiego zawiera praca Witolda Popiołka, Dowódcy Armii Krajowej w obwodzie ostrołęckim, Ostrołęka 1997.
- ⁷² Edward Filochowski, op.cit. s.25
- ⁷³ Tamże, s.25-26
- ⁷⁴ Jerzy Kijowski, Z dziejów Armii Krajowej...s.55
- ⁷⁵ Zofia Niedziałkowska, op.cit. s.280
- ⁷⁶ Szerzej o udziale mieszkańców województwa ostrołęckiego, także Ostrołęki, w tych walkach traktuje publikacja Jerzego Dzewirskiego pt. "Mieszkańcy województwa ostrołęckiego na regularnych frontach II wojny światowej, (w:) Z dziejów wojny i okupacji na ziemiach województwa ostrołęckiego, 1939-1945, Ostrołęka 1995, s. 36-65
- ⁷⁷ Lew Landau, Kronika lat wojny i okupacji, Warszawa 1962, t. I, s.25
- ⁷⁸ Janusz Gołota, Losy Żydów ostrołęckich w czasie II wojny światowej, w: Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego, Warszawa, wrzesień 1998, Nr 3(187), s.23-25
- ⁷⁹ Tamże, s.29
- ⁸⁰ Relacja dr. Zelmána Dreznera, przewodniczącego Ziomkostwa Ostrołęckiego w Izraelu. Ziomkostwo to powstało w 1955 r. i od 20 lat utrzymuje bliskie kontakty z Ostrołęką, a szczególnie z Towarzystwem Przyjaciół Ostrołęki. Relacja znajduje się w Towarzystwie Przyjaciół Ostrołęki.
- ⁸¹ Janusz Gołota, op.cit. s. 34
- ⁸² Z. Niedziałkowska, op.cit., s.262-263
- ⁸³ Jerzy Kijowski, Obóz w Łazku, "Tygodnik Ostrołęcki" 1987 r. ,nr 36
- ⁸⁴ Czesław Parzych, Karny hitlerowski obóz pracy (Strafarbeitslager) 1940-1943 w Łazku, Ostrołęka 1989 r.,s25-26
- ⁸⁵ Kazimierz Sobczak, Operacja mazowiecko-mazurska 1944-1945, Warszawa 1967, s.66
- ⁸⁶ Relacja Henryka Ciszewskiego i Tadeusza Kruszewskiego (w posiadaniu autora)
- ⁸⁷ Relacja Tadeusza Kruszewskiego (w posiadaniu autora)
- ⁸⁸ Zygmunt Lipiński, Konspiratorzy w białych fartuchach,w: Jednodniówka Koła Oficerów Rezerwy, Ostrołęka -Miasto, 1970 r.s.36 (maszynopis w posiadaniu Towarzystwa Przyjaciół Ostrołęki)